
VICENT PITARCH

**CARLES SALVADOR,
L'AUTORITAT GRAMATICAL**

LA VEU DE LA PÀTRIA, EL COMPROMÍS AMB LA LLENGUA

Gràcies a les aportacions admirables d'estudiosos, com ara, R. Blasco i M. Aznar (M. Aznar-R. Blasco, 1985), F. Pérez i Moragon (1982a, 1982b), i sobretot V. Simbor (1983), la personalitat de Carles Salvador no solament ens ha restat fixada amb perfils satisfactoris, però també la sentim ben a prop, gairebé com a marcada amb un toc de certa familiaritat. Per això, ara que m'ha estat proposat de tractar el Mestre en les seues facetes de gramàtic i de normativitzador de l'idioma, poc podeu esperar de mi que hi afegisca descobriments substanciosos. Ben mirat, el meu paper, ara i ací, haurà de reduir-se a il·lustrar amb matisos dispersos la noció global que teniu feta de l'obra salvadoriana, a posar-hi èmfasi en aspectes puntuals i, en tot cas, a estimular, en aquesta grata reunió, la memòria d'una obra admirable, elaborada al llarg d'una trajectòria cívica exemplar. Tan modest com sembla aquest darrer objectiu i tanmateix no el considere negligible, ni de bon tros.

Per situar el nostre objecte d'anàlisi dins coordenades adequades cal partir de la constatació següent: la gran passió de la vida de Carles Salvador fou la llengua catalana, llengua que, alhora, exercia damunt d'ell l'atractiu indefugible en qualitat d'indicadora per antonomàsia de la realitat nacional (Salvador 1936: 7,42):

Bé pot dir-se que la llengua, l'idioma, és la mateixa nacionalitat (. . .)
La grandesa i la servitud del nostre idioma són paral·leles a la servitud i la grandesa polítiques de la pàtria.

Vet ací, doncs, que, al capdavant, hem de buscar les raons últimes de les facetes salvadorianes de gramàtic i de codificador del català en les seues conviccions nacionalistes. I val a dir que aquestes va enunciar-les, bé que ho sap tothom, amb nitidesa. En efecte, la filiació –catalana– de la societat valenciana i també de la seua llengua integren els grans paràmetres de l'obra idiomàtica –gramatical i cívica– salvadoriana. Aquest compromís marcarà no sols la seua conducta, però també els propis criteris al voltant de la llengua.

L'any 1916, Carles Salvador es traslladava, en la seua condició de mestre, a Benassal, població emblemàtica de l'Alt Maestrat, on tindria ocasió de viure experiències clau per a la seua sensibilitat nacionalista (la immersió, per exemple, en un ambient vertebrat per una vigoria robusta del català) i on transcorreria l'etapa més apassionant i productiva de la seua vida. És un any aquell que bé pot figurar com a fita clau en la biografia del Mestre, una biografia en la qual la veu de la pàtria marcava les pautes de la conducta personal i alhora determinava els criteris, i les actituds, davant de cada un dels problemes que planteja la llengua. En la llengua troba sentit la seua producció poètica i fins i tot fonamenta el propi compromís polític:

Els publico [els meus poemes] per exemplaritat propagandista.
Sóc un polític de l'idioma;

per la llengua va embarcar-se en l'aventura de renovació educativa (recordem la participació de C. Salvador en les Escoles d'Estiu, del Principat, els anys 1923 i 1930, la seua direcció de les Colònies Escolars Valencianistes, de Sant Pau d'Albocàsser, etc.); per la llengua va promoure l'*Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana* (1934) i finalment va dirigir, els darrers anys de la seua vida, els cursos de Lo Rat Penat. Definitivament, la passió pel català va impulsar el Mestre a treballar-ne la gramàtica i a constituir-se en promotor capdavanter del fabrisme al País Valencià.

PANORAMA VALENCIÀ DELS ANYS VINT

Per aquells anys en què *el mestre* de Benassal assumí la responsabilitat d'ordenar amb una mica de seny el registre culte de la llengua, el panorama gramatical valencià era dominat per les tres alternatives següents: una d'especialment caòtica i pintoresca, l'encapçalada pel farmacèutic i bibliotecari amb vel·leitats de gramàtic, J. Nebot (1853-

1914); a l'angle oposat, una altra de prestigiosa, obra del pare Ll. Fullana (1972-1948); i una tercera, realment sorprenent, obra de B. Ortín Benedito (1893-1940), mestre municipal de les escoles de València. Aquests tres eren els únics gramàtics autòctons als quals podia recórrer el nostre jove mestre a la recerca d'informació i d'autoritat. I tanmateix cap dels tres deixarà petjades clares en l'obra salvadoriana.

De Nebot no va fer-ne cas, cosa ben explicable. Amb tot i això, resulta il·lustratiu el record i l'admiració («*el meu admirat Nebot*») que en conserva el Mestre, tal com testimonia (C. Salvador 1957: 62) a la *nota lingüística XXIX*, segurament redactada als anys de postguerra:

En nostra infantesa coneguérem a [sic] en Josep Nebot i Pérez, del Cos d'Arxivers, Bibliotecaris i Antiquaris, qui per aleshores havia publicat ja els seus *Apuntes para una Gramàtica popular*.¹ D'ell vàrem rebre la primera lliçó de Gramàtica Valenciana. Per nostra escassa edat era necessari que la lliçó tinguerà un aire pueril.²

També respecte del pare Fullana el mestre de Benassal se'n declara admirador, cosa que no era incompatible amb distanciaments profunds i constants respecte de les seues teories al voltant de qüestions relacionades amb la llengua. Com és sabut (M. Aznar-R. Blasco 1985: 16), la colla de *Pàtria Nova* refusà les directrius gramaticals del pare Fullana precisament per la condició de *disgregadores de la unitat idiomàtica*. Malgrat una tal oposició ideològica, aquell grup d'elevada sensibilitat catalanista bé que li va reconèixer *sa valuosa aportació a la normalització del valencià*, en concret mitjançant la *Gramàtica elemental de la llengua valenciana* (1915), la qual «*fón el primer treball seriós de sistematització que vea la llum d'ençà de la Renaixença*». En aquesta mateixa direcció, des de les planes de *Taula de Lletres Valencianes* l'ingrés del franciscà a la Real Academia Española (11-11-1928) era saludat com a «*esdeveniment per al món de la cultura valenciana*», per part de J. Navarro Cabanes.³ No havia de resultar estrany, doncs, que el mateix Carles Salvador llançàs la proposta, l'any 1934, de retre un homenatge al *savi franciscà*.⁴

En definitiva, envers Nebot i envers el pare Fullana, el Mestre s'hi mantingué respectuós, però no va prendre'ls en consideració en els seus treballs gramaticals. També va silenciar la *Gramàtica valenciana* (1918) de B. Ortín, un admirable *catecisme* d'instrucció lingüística per a escoles valencianes, el qual ostenta l'originalitat d'haver iniciat la ruptura valenciana amb el fullanisme i d'haver estat el primer tractadet que es publicava ací amb una fidelitat exemplar a les normes de l'Institut d'Estudis Catalans. (Notem que l'IEC acabava d'editar, l'any anterior, el *Diccionari ortogràfic*, al qual P. Fabra afegia, el mateix 1918, la seua *Gramàtica catalana*). Per tal d'explicar-nos el coratge amb què Ortín Benedito –nascut el mateix any que C.

(1) *Apuntes para una gramàtica valenciana popular*, editada a València l'any 1894, això és, a l'any de naixement de C. Salvador.

(2) Tal com observa V. Simbor (1983: 107-108), aquesta *nota lingüística* degué integrar el bloc, redactat en castellà, que tenia previst de publicar al diari *Jornada*.

(3) *El Velluter* «El Pare Fullana en l'Acadèmia», dins *Taula de Lletres Valencianes. Selecció de textos*, València, Institució «Alfons el Magnànim», 1982, pàg.140. Cite sempre *Taula...* per aquesta edició.

(4) *Daniel Tossal* (F. Caballero i Muñoz) «Sobre un projectat homenatge», *El Camí* 126 (11-8-1934), pàg. 1.

Salvador, també a València i mestre, com ell— trenca tants esquemes encastats a la tradició gramatical valenciana serà oportú de recordar que llavors era secretari general de *Nostra Parla*, entitat capdavantera del catalanisme, i que figura entre els primers signataris de les Normes de Castelló. Costa, doncs, d'entendre per què l'obra d'Ortín va passar tan desapercebuda.⁵ Potser el seu to infantil, d'un costat, i la precocitat i contundència del seu registre fabrista, d'un altre, expliquen que aquest autor romanagués en un pla força discret. O, potser hi encertem més si atenem la fractura ideològica que cada vegada esdevenia més profunda al si del moviment valencianista, tal com va quedar patent a la crisi produïda, l'any 1928, dins *Taula de Lletres Valencianes* (V. Simbor 1983: 34). Uns anys més tard, el «valencianisme poètic de dreta» —dins el qual s'arranglerà Ortín Benedito—, «catòlic i llorentinià, reunit al voltant de la figura de Josep Maria Bayarri, tancà rengles front [sic] a les Normes de Castelló i es manifestà a través del seu òrgan d'expressió, la revista *El Vers Valencià*, contra la unitat de la llengua catalana», segons l'avaluació precisa de M. Aznar (Aznar-Blasco 85: 89-90).

Uns anys abans, però, això és, a la dècada dels vint, poques genialitats gramaticals, i de qualsevol altra mena, hom podia esperar, a casa nostra, d'una societat densament ruralitzada, políticament escapsada i, en definitiva, àgrafa. De tota manera, enmig d'aquell desert intel·lectual emergí l'oasi dels amics de *Pàtria Nova*, gràcies als quals una societat sense ressorts per produir lingüistes de talla sí que podia exhibir una mostra admirable d'escriptors amb sentit de l'ofici, de *fabristes*. Aquesta novetat introduïa factors absolutament interessants, atractius, en el panorama valencià.

Com a producte d'aquell nou clima, trobem C. Salvador propagant el seu projecte (1921) d'*Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana* —dissenyada damunt el model de l'entitat homònima del Principat— i, dos anys més tard, acudirà a l'Escola d'Estiu, de Barcelona,⁶ en la qual descobrirà personalment en J. M. de Casacuberta. D'aquesta manera anaven estretint-se uns vincles que menarien el mestre de Benassal a col·laborar amb l'Institut d'Estudis Catalans (en concret, amb els qüestionaris que distribuïa Fabra per a l'elaboració del *Diccionari general*), alhora que també col·laborava en el *Diccionari* d'Alcover—Moll (V. Simbor 1983: 33).

Al novembre del 1921, C. Salvador (sota el pseudònim d'*Isop l'Ebron*) inaugura a la premsa de Castelló de la Plana, en concret al diari *Libertad*, el seu *Glossari*. A poc a poc, aquest militant de l'escriptura esdevenia una figura emblemàtica en el combat per la modernització del país. La represa, l'any 1923, de la revista *Pàtria Nova* fou ben efímera, i l'aparició de *Taula de Lletres Valencianes* es faria esperar fins al 1927. El *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (1920) no contemplava la presència del català, a les seues pàgines, sinó amb moltes timideses, per bé que quan s'hi decidia, feia bons honors al rigor. Tot plegat, però, restava ben lluny de constituir un ambient mínimament satisfactori, tal com denunciava l'admirador d'E. d'Ors, en *Més planys*, una nota del seu *Glossari*:

(5) No he tingut accés a l'article de C. Salvador «La Gramàtica y lo que significa la Gramàtica Valenciana de Ortín» *Renovación* (22-II-1919), citat per V. Simbor (1983: 28), el qual només hi posa en relleu algun aspecte de la ideologia política salvadoriana d'aleshores: «La Gramàtica de Ortín significa [...] el primer jalón para llegar a la constitución del Estado Valenciano, libre dentro de la federación ibera» (*ibidem*).

(6) C. Salvador, «Records de l'Escola d'Estiu», *Taula de Lletres Valencianes* 34 (juliol 1930).

Triomfen la dolçaina, la traca, la falla josefina, el miracle vicentí, la paella, el porrat. [...] Teníem la revista setmanal ben orientada, escrita amb normes ortogràfiques i amb ideologia literària constructiva: *El Cuento del Dumenge*. L'han mort.⁷

Era, doncs, mitjançant un marcat to derrotista que el Mestre interpretava, de Benassal estant, l'ambient valencià al voltant de la llengua, un any abans d'instaurar-se la dictadura de Primo de Rivera.

SOTA EL SIGNE DE FABRA

Fa un moment recordàvem la col·laboració de C. Salvador amb l'Institut d'Estudis Catalans i, en concret, amb P. Fabra, en els treballs de preparació del *Diccionari general*. Degué ser impressionant l'impacte que el *savi filòleg* de Gràcia provocaria damunt el mestre nascut al barri del Carme. Desconec la freqüència amb què van tractar-se tots dos, bé a través del correu, bé personalment. En tot cas, el mestratge de Fabra damunt C. Salvador fou formidable i aquest no sols el va reconèixer sempre, però també se'n vantava, ara i adés. Allà pel començament del 1929 C. Salvador, emportat per un optimisme propi de la nova conjuntura política, manifestava:

I sobretot, davant l'homenatge a En Pompeu Fabra, no ningú deuria deixar passar l'avinentsa de mostrar el seu goig per la perdurabilitat i eficàcia de l'obra d'aquell gran home corrector de l'idioma i agrair-li públicament els beneficis. [...] Cada llibre que hom publica, cada revista que hom manté, cada article i estudi i poema que hom escriu porta, implícit si altra cosa no, la fe en el pervindre. [...] I remarquem cada dia: l'extensió i la unitat de la llengua. I practiquem cada dia: les Normes gramaticals de Mestre Fabra.⁸

Ignore si C. Salvador va coincidir amb P. Fabra, durant el viatge que aquest va fer a València, l'any 1930, per acompanyar-hi Jaume Bofill, el qual actuà de mantenidor als Jocs Florals. Fou un viatge de notable transcendència, del qual Mestre Fabra se'n tornaria esperançat: «Porto de València unes impressions molt agradoses; i respecte a l'idioma i als ideals regionalistes, molt falagueres i esperançadores». Sens dubte, aquella trobada de Fabra amb l'avantguarda nacionalista d'ací va marcar una fita: de fet, el programa d'actuació idiomàtica que personalment hi va transmetre ha estat decisiu per orientar els criteris contemporanis amb què els gramàtics valencians –i al capdamunt, C. Salvador– han enfocat els problemes normatius de la llengua, criteris, no cal dir-ho, que continuen vigents. A la pregunta que li va plantejar Miquel Duran,

(7) *Libertad* 111 (28-2-1922), pàg. 1.

(8) «El nostre camí i la nostra veu» *Taula...* 17, o.c., pàgs. 152-155.

Quina tasca immediata creieu vós que cal fer a València en la qüestió de l'idioma, Fabra va respondre amb aquella exposició clàssica:

Una tasca pacient i ben orientada de depuració de la llengua. Que els valencians depurin la seva parla, que ja ens trobarem. La qüestió del nom és secundària. [...] Això mateix els vaig dir als joves de *Taula de Lletres Valencianes*, de *L'Estel* i d'altres, amb els quals vaig conversar belles estones. I encara vaig afegir el que ja he dit altres vegades: que cal continuar sense defalliments l'obra de depuració de la llengua valenciana, encara que no es preocupin gaire d'acostar-se al nostre català, però procurant descastellanitzar l'idioma, redreçar-lo i enriquir-lo. Elevant la llengua escrita per damunt dels parlars valencians actuals, recolzant-la en el valencià del segle XV i el d'aquelles contrades on avui es conserva més pur, es produiria un valencià que no fóra pas una llengua altra que la catalana nostra, sinó la modalitat valenciana de la llengua catalana, al costat de la nostra modalitat i de la modalitat mallorquina.⁹

Etcètera. El text continua amb el to que, no cal dir-ho, a tothom ens sona ben familiar. Efectivament és la reproducció d'un famós article publicat a la revista *Nostra Parla* i que ha estat reproduït com a *conversa fabriana*, naturalment espúria, en un parell d'edicions.¹⁰ Per cert, fóra interessant de conèixer el destinatari originari de l'article (l'al·ludit mitjançant la referència introductòria «*Dèiem una vegada a un escriptor valencià*»). Doncs bé, en aquesta ocasió en què Fabra s'adreçava als lectors de *Taula de Lletres Valencianes*, cloïa el seu discurs amb les observacions següents:

Aquests nuclis de joves ben orientats m'han pregat que torni a València per tal de donar un cicle de conferències sobre diversos aspectes del redreçament de l'idioma.

Jo els he promès anar-hi per la tardor.

En aquestes conferències penso dir, no el que els valencians han de fer, puix que són ells els que han de dirigir la tasca, sinó el que nosaltres havem fet per depurar i elevar l'idioma al nivell a què avui es troba. [...]

Jo sóc optimista i crec que es pot fer molt. El treball és pacient i no gens fàcil, però, ben orientat i persistent, pot donar grans resultats. Cal fer tot el possible per guanyar, a València, la batalla de l'idioma.¹¹

Potser C. Salvador no va tenir la sort de participar personalment en aquelles converses de joves nacionalistes amb Fabra, a València, la primavera de l'any 1930. És ben probable que tot el *programa fabrià de codificació lingüística* que acabem d'esmentar, el mestre de Benassal se'l conegués bé, fins i tot d'ençà de la seua publicació a *Nostra Parla*.¹² En tot cas, com a últim recurs, hi tindria accés a través de les pàgines de *Taula*. De tota manera, ben aviat P. Fabra tornava a enfocar la *qüestió valenciana*, ara mitjançant la resposta a la revista *Acció Valenciana*:

(9) Martí Martell «Lo que diu Pompeu Fabra del seu viatge a València» dins *Taula...* 33 (juny 1930), o.c., pàgs. 239-242.

(10) *Converses filològiques*, d'editorial Regina, i *Converses filològiques*, d'Editorial Barcino; en aquesta figura com a conversa 619. Vg. J. Rafel *Converses filològiques*. Pompeu Fabra I, Barcelona, EDHASA, 1983, pàg. VIII-IX.

(11) Martí Martell (M. Duran i Tortajada), «Lo que diu Pompeu Fabra...», o.c., pàgs. 241-242.

(12) També fóra il·lustratiu de saber si C. Salvador va pertànyer a *Nostra Parla*, entitat estesa arreu dels Països Catalans (1916?-1923), sobretot per impulsar la unitat de la llengua catalana; fou presidida per J. Bofill i Mates i, després, per Nicolau d'Oïwer, amb J. M. de Casacuberta com a secretari. Entre els diversos òrgans d'expressió tingué *Nostra Parla*. B. Ortín Benedito fou secretari general de la delegació de València. A. Sánchez Gozalbo va participar a l'assemblea de *Nostra Parla*, a València, el juliol de 1922.

L'objecte d'un tal centre [d'estudis filològics] hauria d'ésser l'estudi gramatical i lexicogràfic dels parlars actuals, l'arreplega de tots els mots i girs valencians encara existents, l'estudi de les deturpacions sofertes per la llengua, etc., coses totes indispensables per a descobrir les defectuositats a remeiar i posseir els mitjans d'eliminar-les (arcaïsmes, dialectalismes, etc.). [...] Cal, dieu, que sorgeixi una autoritat per a treure'ns del desconcert i de l'anarquia actuals: aquesta autoritat ¿no la conqueriria un grup d'escriptors ben orientats i acordats que s'imposés per llur *actuació* intensa dins el camp de les lletres valencianes? [...] el bon camí és el que porta a una identificació del valencià literari i del *català* literari en tot allò en què les dues variants valenciana i *catalana* no són verament incompatibles. Ara bé: les incompatibilitats entre aquestes dues variants de la nostra llengua comuna es redueixen gairebé a les morfològiques. No us cal, doncs –a part de l'enriquiment i redreçament del lèxic i de la sintaxi amb les aportacions dels parlars actuals– sinó procedir a una selecció ben feta de les formes valencianes vivents, anàloga a la que hem fet a Catalunya.¹³

La doctrina fabriana circulava llavors amb certa fluïdesa per les nostres latituds, vull dir, entre els estudiosos afins a C. Salvador. I, com a mostra, hi serà prou la referència al professor L. Revest, membre ben qualificat de la Societat Castellonenca de Cultura, el qual no solament transcriu aquell emblemàtic article fabrià de *Nostra Parla*, a la seua obra *La llengua valenciana*, sinó que hi fa ostentació constant dels seus coneixements de «l'il·lustre filòleg» (L. Revest, 1930: 29; 24 i 32).

Aquells mesos que precediren la proclamació de la República, al si del valencianisme havia arrelat, de manera inqüestionable, la convicció del paper que jugava Fabra en la codificació del català, tal com quedava manifest també a *Taula*:

Sense Pompeu Fabra el català s'escriuria poc més o menys com se sol escriure el valencià. Hi hauria l'anarquia, la confusió i el mal gust que ataquen la nostra literatura. Gràcies a ell el llenguatge s'ha unificat, tothom pot escriure correctament i el català és una llengua normal, com el francès o el castellà.¹⁴

Vet ací el model Fabra en el qual havia d'emmirallar-se C. Salvador, fins al punt que la seua activitat, intel·lectual i cívica, anava a concentrar-la en l'adaptació i reproducció, dins el context valencià, de l'obra fabriana. Situar Fabra en la base d'aquell projecte –prendre'l com a autoritat central– suposava, entre altres coses, orientar la qüestió de la llengua dins uns esquemes estrictes de catalanitat. En aquest sentit, hi ha una constant que convé posar en relleu, no sols en atenció al rigor històric sinó també, i sobretot, perquè manté un interès vigent davant els confusionismes que emergeixen de manera cíclica a l'entorn de l'idioma. Aquesta constant inequívoca dins el procés normativitzador palesa que l'oportunitat de disposar d'un registre lingüístic reglat madurava en relació directa amb la percepció de la catalanitat com a fenomen cultural –i sovint polític– intrínsec a la societat valenciana. És a dir, la codificació lingüística al País Valencià

(13) *Acció Valenciana* 8 (1, agost, 1930), pàg. 3 (F. Pérez Moragon 1982b: 69-70).

(14) «Uns altres Jocs Florals», *Taula*... 33, o.c., pàg. 245.

només era, és, viable dins un projecte més ampli sociocultural compartit amb la resta dels Països Catalans. Recordem, com a mostra d'aquestes conviccions, els termes amb què s'hi manifestaven els nacionalistes d'*Acció Valenciana*:

Hem de fer constar l'unitat de llengua i esperit amb Mallorca, Catalunya i el Rosselló. Som cinc milions d'ànimes les que parlem una mateixa llengua i perçò defensarem sempre la necessitat d'arribar a un acord per a la unificació de les nostres diferències ortogràfiques, si bé defensarem amb major energia si cal, el nostre dret a emprar les nostres peculiaritats lingüístiques.¹⁵

Naturalment una convicció d'aquestes exigències era ben nítida en el Carles Salvador d'aquells anys i, sens dubte, assumida amb plena convicció pel Mestre. Com ho era, posem per cas, en un altre contemporani, d'extraordinària significació, el professor L. Revest. Per a un i l'altre, com per al conjunt del seu entorn, era arribada l'hora d'estendre al país la reforma fabriana, començant per l'acceptació de les *Normes* de l'Institut. Revest n'havia donat la millor prova –i les directrius més lúcides– amb l'edició de *La llengua valenciana* (1930). Per la seua banda, la redacció de *Taula* no va tardar gens, arran de les seues trobades amb Fabra, a fer pública la crida *Als escriptors valencians i a les publicacions valencianes*.¹⁶

Amb tot, malgrat aquesta crida, l'acceptació general de la normativa fabriana per part del món cultural valencià hagué d'ajornar-se dos anys, en concret, fins al desembre del 1932 en què foren signades les Normes de Castelló. Val a dir que aquell fou un any de notori activisme per part del mestre de Benassal. D'una banda, assistí a la Setmana Final de l'Escola d'Estiu de Catalunya –en la qual es trobaria amb P. Fabra i també amb E. Soler i Godes– i, d'una altra, participà a les jornades pedagògiques de la *Federación de Maestros de Levante*, celebrades a Castelló de la Plana, a finals de desembre. La seua ponència, «El bilingüisme. Problemes que planteja en les escoles del País Valencià», hi constituí una mena de terratrèmol, amb una contestació tal que fou obligat a dictar-la en espanyol.¹⁷

L'episodi de Castelló es produïa, just nou dies després d'haver estat acordades, a la mateixa ciutat, les Normes, en les quals C. Salvador havia jugat un paper decisiu, tant en la gestació com, més encara, en la propagació. És sabut que la codificació coneguda com a *Normes de Castelló* és integrada, en última instància, per dos components, les *Bases d'unificació* (declaració i bases ortogràfiques) i el *Vocabulari Ortogràfic Valencià*, els dos documents que acceptaven de manera explícita els signataris. Resulta il·lustratiu de tenir en compte que aquestes *bases ortogràfiques* eren l'adaptació de l'*Exposició de l'Ortografia Catalana* que precedia el *Diccionari Ortogràfic* (Barcelona 1917) de l'Institut d'Estudis Catalans. Doncs bé, així com el principal responsable de la redacció de les *Bases* fou L. Revest, l'autor del *Vocabulari* era C. Salvador. Segons això resulta un xic confusió, si més no parcialment, la indicació del professor V. Simbor (1983: 50) en el sentit que «Carles Salvador, per contra del que s'ha

(15) «Editorial» «Al lector», *Acció Valenciana* 1 (15, abril, 1930), pàg. 1. Manlleve la cita a M. Aznar - R. Blasco (1985: 50).

(16) *Taula...* 34 (juliol 1930), o.c., pàgs. 250-253.

(17) *El Camí* 44 (7 gener 1903), pàgs. 2 i 5.

cregut, no tingué un protagonisme especial ni en els preparatius ni en la mateixa redacció de les Normes. La seua enorme i oportunitatíssima tasca és immediatament posterior a l'acord». Em fa l'efecte que la qüestió queda aclarida en el comentari sobre el *Vocabulari* de C. Salvador que publicà a *Las Provincias* un contemporani i, a més, força qualificat, com va ser-ho T. Llorente Falcó:

Ja tenen els escriptors valencians les desitjades normes ortogràfiques, acceptades per la quasi totalitat de les entitats i conreadors de la nostra llengua. Bé podem dir que hem donat un pas de jagant [sic]. [...] L'entusiasta valencianista En Carles Salvador, que part tan intensa ha tingut en la confecció de les actuals normes, encara que des de fora de la ponència que les ha redactades, i que és hui un dels escriptors més coneixedors de la nostra llengua, ha publicat en els *Quaderns d'Orientació Valencianista* de l'editorial «L'Estel», un interessantíssim estudi que facilita la més completa comprensió de les normes acceptades, puix no solament inserta estes, sinó també un *Vocabulari* que pràcticament desvanix molts dubtes que han d'assaltar a l'escriptor.¹⁸

Més explícit encara, respecte del protagonisme de C. Salvador en la gestació de les Normes de Castelló, fou el seu gran deixeble, E. Soler i Godes:

Carles Salvador, Adolf Pizcueta, E. G. Nadal, Salvador Guinot, Lluís Revest i A. Sánchez Gozalbo posaren tots el seu mestratge al servei de la Pàtria.¹⁹

Mig any després de les Normes, el nostre gramàtic dirigia —conjuntament amb els mestres E. Soler i Godes, Antoni Porcar Candel i Josep Francesc Boix Senmartí— la I Colònia Escolar Valencianista, a Sant Pau d'Albocàsser. I el 1934, el Mestre deixava definitivament Benassal per incorporar-se a la seua nova escola de Benimaclet. Instal·lat llavors al centre del país, el mestratge que hi exercia disposava de mecanismes difusors més àgils. Paral·lelament s'acreixia el seu prestigi, fins al punt que aviat esdevindria, entre els valencians, l'autoritat gramatical indiscutible. De fet, ben aviat *La República de les Lletres*, en sol·licitar una càtedra de llengua per a la Universitat de València, hi proposaria com a responsable en C. Salvador, precisament tot considerant-lo l'«autoritat indiscutible en el conreu i l'ensenyança del nostre idioma» (Aznar-Blasco 1985: 62).

Fabra, definitivament, havia estat aclimatat al País Valencià, de la mà sobretot del seu gran deixeble. I, per una felicitat coincidència, quan aquest llegí l'*Informe de la delegació del País Valencià al II Congrés d'intel·lectuals per a la defensa de la cultura*, el 1937, la sessió era presidida per P. Fabra (M. Aznar, R. Blasco: 1985: 233, 237-240). La figura gramatical del nostre gran valencià del barri del Carme havia de quedar

(18) Vg. «La unificació ortogràfica», *El Camí* 56 (1, abril, 1933), pàg. 5. Vg. també *Daniel Tossal*, «Parlem bé! Obres, no paraules», *El Camí* 58, pàg. 3.

(19) Reproduït a «La unificació ortogràfica», *El Camí* 116 (2, juny, 1934), pàg. 2.

per sempre unida a l'obra del seu Mestre. No en va les Festes Populars de Cultura Pompeu Fabra 1976 –les úniques celebrades al País Valencià, concretament entre Castelló de la Plana i Vila-real– van retre homenatge a C. Salvador.

L'OBRA

Aquest patriota ha estat reconegut com a un dels intel·lectuals valencians de talla de la seua època, autor d'una obra diversa, admirable i sovint emblemàtica. Com és natural, no considerarem ací els seus treballs de tema pedagògic ni, en general, d'agitació nacionalista; tampoc els de sociologia de la llengua ni la seua producció literària. Hem de limitar-nos a unes simples al·lusions a l'obra gramatical i lexicogràfica, la qual, en conjunt, es canalitza vers l'objectiu nítid de codificar l'idioma dels valencians.

Era un objectiu que va declarar-se amb precocitat en la biografia salvadoriana i que la va recórrer de manera indefugible i inconfusible. En efecte, ja podem rastrejar-lo al *Glossari*, que publicava al diari *Libertad* (1921-1922), a les *Notes gramaticals d'El Camí*, o a les que, sota la rúbrica *Idioma*, publicava a *Timó* (1935-1936) i a *Acció* (1936). Vet ací, doncs, una primera faceta, la de publicista, en què C. Salvador milita amb l'intent d'acostar els problemes de la llengua al seu públic, a través de la premsa. Aquesta militància disposava d'un altre recurs, el dels cursos de llengua, tant per correspondència –de vegades, també amb el suport de la premsa– com orals. En tenim notícia²⁰ d'un, fet al Centre d'Actuació Valencianista. El *Curs d'Ortografia per Correspondència*, d'*El Camí*, hi era presentat²¹ pel mateix professor, amb la indicació de les dues oficines disponibles, a València (al Centre d'Actuació Valencianista) i a Castelló de la Plana (Agrupació Valencianista Republicana); sabem que va iniciar-se al núm. 52 (4 de març de 1933) del setmanari. Fou també professor (F. Pérez i Moragon 1982: 12) del curs de valencià del Centre de Cultura Valenciana i president de la secció de literatura i filologia de Lo Rat Penat (1949-1955). Calia, a més, coordinar l'ensenyament de l'idioma a les escoles, i per això va organitzar-se el *Grup de Mestres Valencianistes*, per al qual C. Salvador va programar un pla de treball escolar, «Tasca a fer en les escoles», distribuït en tres graus o etapes: vocabulari, frases i redacció.²²

A través d'aquesta dèria pels cursets, bé que es veu com hi havia llavors, entre el reducte valencianista, una autèntica fascinació davant la destresa de saber llegir i escriure en català, fascinació comprensible pels índexs d'analfabetisme crònics en aquesta societat. Era, doncs, explicable que s'hi atribuís als cursets de llengua valors extraordinaris, de patriotisme explícit. Com a mostra d'unes tals sensibilitats hi poden servir un parell de cites de l'època. La primera pertany a «Nacionalisme i cultura»:²³

(20) *El Camí* 46 (21, gener, 1933), pàg. 5.

(21) Núm. 51 (25-2-1933), pàg. 5. Al número precedent aparegué el primer anunci del curset.

(22) *El Camí* 46 (21, gener, 1933), pàg. 5.

(23) *El Camí* 51 (25, febrer, 1933), pàg. 1.

Per al nacionalisme, és un bon factor el parlar sempre en valencià, encara que u no l'escriga; però és força valuós, ultra-patriòtic, parlar-lo i escriure'l al mateix temps.

Un indiferent, i àdhuc un antivalencianista, sol parlar a tot hora [sic], malgrat menyspreuar-lo, en valencià; però no mai es prendrà l'interés d'aprendre a escriure'l. [...] Cal parlar sempre en valencià, sí, però, sobre tot [sic], estudiem-lo i escrivim-lo.

L'altra cita prové de G. Huguet Segarra:

Crec sincerament que és més profitosa una lliçó que un mitin [sic] i ultra això que ens hauríem de dedicar intensament a cercar la manera de fer vint mil llegidors.²⁴

Val a dir que aquest criteri del patrici Huguet serà la causa d'una formidable tasca de promoció cultural que ell va eixamplar, tot continuant l'exemple patern i que definitivament va quallar en la Fundació Huguet, de Castelló de la Plana, al patronat de la qual, per cert, C. Salvador no va pertànyer perquè morí abans que aquell fos constituït.

Tornant a l'obra gramatical del Mestre, convé reiterar la seua col·laboració en el *Diccionari general* de P. Fabra i en el *Diccionari Alcover-Moll*. Per la seua banda, C. Salvador en preparà un que conserva inèdit la filla (S. Salvador 1987: 248) i que V. Simbor (1983: 36-37) esmenta la dedicació de Carles Salvador a un *vocabulari espanyol-valencià* que ha desaparegut. En tot cas, l'obra normativitzadora del nostre patriota prendrà l'embranchida decisiva arran de les Normes de Castelló i ho farà des de dos eixos fonamentals: el compromís polític nacionalista i una profunda identificació amb les directrius fabrianes (V. Simbor 1983: 114):

Jo no sóc un gramàtic. Sóc, senzillament, un mestre d'escola que prepara les lliçons i les ensenya, les transmetix, amb el llenguatge i la metodologia que creu més eficient.

Jo sé molt poc d'aquestes coses [lingüístiques]. La meua faena és clara. Jo prenc Fabra i l'explique i pose exemples. Res més si no és el d'adaptar-lo.

Aquella editorial emblemàtica de la República que fou L'Estel va publicar, dins la sèrie –convé de remarcar-ne l'etiqueta– «Quaderns d'Orientació Valencianista», tres obretes bàsiques de C. Salvador: *Vocabulari Ortogràfic Valencià. Precedit d'una declaració i normes ortogràfiques* (1933), *Ortografia valenciana amb exercicis pràctics* (1934) i *Morfologia valenciana amb exercicis pràctics* (1935).

(24) «Notes polítiques», *El Camí* 31 (1-10-32), pàg. 4.

De la significació del *Vocabulari* dins les Normes de Castelló ja me n'he ocupat adés. N'és coneguda, d'altra banda, la dependència estricta respecte del *Diccionari Ortogràfic abreujat* (1926), de P. Fabra. També d'intensa adscripció fabrista –ara, però, no directa sinó filtrada pel conducte de dos fabristes estrictes (A. Martorell i E. Vallès), identificats amb el pseudònim *Jeroni Marvà*– són l'*Ortografia valenciana* i la *Morfologia valenciana*, dues obres que arpleguen els temes redactats per al curs per correspondència que el Mestre havia difós a través d'*El Camí*, d'ençà del 1933. Aquestes dues obretes²⁵ foren integrades a la *Gramàtica valenciana* (1951) –una altra obra calcada damunt les gramàtiques fabristes de *Jeroni Marvà*– la qual, amb les setze edicions assolides fins ara (16a., abril de 1993), figura al capdamunt dels llibres valencians més reeditats al llarg de tota la nostra història; i sense cap dubte, tal com indica el diagnòstic just del professor V. Simbor (1983: 100),

és l'obra cimera de Carles Salvador i el text en què han après a escriure el valencià totes les generacions de Postguerra.

Abans, però, de l'aparició de la *Gramàtica*, el Mestre publicà un parell més d'estudis que ací no podem passar per alt: *Qüestions de llenguatge* (1936), d'influència fabriana, i *Petit vocabulari de Benassal (Maestrat)*, una mostra del vocabulari viu de la localitat –feta tot tenint en compte el *Vocabulari del Maestrat*, de mossèn J. Garcia Girona– i publicada dins la *Miscel·lània Fabra* (Buenos Aires, 1943). Encara convé esmentar el recull de notes lingüístiques *Parleu bé!*, publicat pòstum per la filla de l'autor, Sofia Salvador (C. Salvador, 1957). Notem que, dins l'ambiciós projecte editorial que anunciava *La República de les Lletres* en vespres de l'alçament feixista, figura justament el títol *Parleu bé el valencià*, el qual ignore si correspondria a algun llibre del Mestre. La consigna «Parleu bé» –amb d'altres correlats, com ara, «No digueu», o «Cal dir»– ha estat ben representativa d'una mentalitat marcadament prescriptivista a certs rogles de la nostra societat. Sota la rúbrica «Parlem bé!», per exemple, havia col·laborat a *El Camí* (58, 15-4-1933, pàg. 3) «Daniel Tossal», això és, F. Caballero i Muñoz.

Per descomptat, l'obra gramatical de C. Salvador obeeix a un pla d'inequívoc to prescriptiu; és una obra bàsicament normativa, *purificadora*, fonamentada, doncs, damunt pressupòsits tals com ara: el llenguatge habitual dels valencians ha assolit un nivell preocupant de degradació interna i d'excessiva fragmentació dialectal i, d'altra banda, la degradació lingüística del registre escrit resulta absolutament inacceptable. La causa central d'aquests infortunis era situada, de manera inequívoca, en les interferències de l'espanyol, boc expiatori de les nostres adversitats lingüístiques. En contrapartida, els criteris –també assumits pel Mestre– de depuració idiomàtica, això és, els que havien de determinar la inflexió del procés, es concentraven en l'autoritat dels clàssics, l'etimologia i la llengua viva no contaminada. Des d'una mentalitat, d'altra banda, ben explicable, de «monolitisme lingüístic a favor d'un llenguatge culte,

(25) E. Soler i Godes saludava, amb judicis entusiàstics, l'aparició, l'any 1934 i a L'Estel, de *La llengua dels valencians*, de M. Sanchis Guarner, i de les *Lliçons de Gramàtica*, de C. Salvador.

que és l'únic permès» (Solà 1977: 123), el Mestre es manté en guàrdia davant qualsevol concessió populista:

Si el poble, en absolut, ha de donar les normes als literats, estos es voran arrossegats per la corrupció del llenguatge popular actual. I la tasca a fer és tota altra: educativa, depuradora. . .²⁶

Per aquest camí, el monolitisme lingüístic del Mestre esdevé fins i tot «un xic més rigorós, diguem més encarcarat, que Fabra» (Solà 1977: 123). Amb tot i això, no hi sobraven motius que ens ajuden a ser comprensius envers aquella posició lingüística. Per exemple, el context sociocultural en què va moure's C. Salvador no afavoria precisament que es plantejàs res de semblant al fenomen que avui identifiquem com a estàndard lingüístic; vull dir, no hi eren previsibles factors claus com la presència curricular del català a l'ensenyament o la incidència d'algun *media* tipus Canal-9; i, en conseqüència, en les seues anàlisis sobre els condicionants socials de la codificació lingüística, no hi podien figurar aspectes tan decisius en la caracterització del registre lingüístic com el factor d'identificació social i com la coherència del registre dins el diasistema català. En definitiva, tampoc no ha de resultar massa estrany que el Mestre no fos capaç de dissenyar, en el seu pla normativitzador, algun altre registre a banda de l'estrictament formal, *literari*, que hi programava. Al marge d'aquest registre únic, doncs, la resta sol caure dins la categoria de *vicis* i *rusticismes*, a més de les denúncies abundants –no sempre convincents– de *castellanismes*. Sol davant la perspectiva d'un únic registre per a la llengua, no costa d'entendre que C. Salvador havia de deixar-s'hi portar per unes opcions marcadament rígides.

Tampoc no podem oblidar que ell va trencar el gel en nombroses qüestions lingüístiques, i aquesta decisió per si mateixa ja justifica que hi pogués incórrer en alguna badada. Ara mateix ignore si algú ha revisat, amb ulls crítics i de manera sistemàtica, tot el repertori de solucions prescriptives (d'ordre ortogràfic, prosòdic, gramatical i lèxic) que el Mestre va sancionar. Potser fóra un treball d'interès garantit, no tant des del punt de vista de la normativa com des de l'angle de la gramàtica històrica. En qualsevol cas, C. Salvador va fixar, dins la reglamentació idiomàtica precisa per a valencians, una bona part de les receptes que avui s'hi mantenen vigents. Majoritàriament semblen aspectes resolts de manera definitiva; d'altres, però, continuen exposats a revisió.

Paga la pena de detenir-nos breument en unes quantes de les qüestions problemàtiques que el Mestre abordà, dins el seu programa normativitzador, i de sotmetre-les a una revisió d'urgència. Cal no oblidar alhora que precisament ens cenyim a trets marcadament valencians –en els quals, doncs, havia d'esmerçar dosis més elevades d'originalitat, i de risc– que llavors circulaven sense solució clara. Fet i fet, ens situem davant de la colla de punts més arduos de la normativa valenciana, els quals, per això

(26) «Notes gramaticals. Una teoria bastant extesa» [sic], *El Camí*, 10 (7-5-1932), pàg. 3.

mateix, contenen ingredients suplementaris d'interès. En trie una petita mostra, la qual, al meu entendre, hi pot ser considerada força representativa, i l'expose a una comparació sistemàtica amb la proposta per a l'*estàndard oral* (d'ara endavant citada EO) que fa, als nostres dies, l'Institut d'Estudis Catalans (IEC. S. Filològica 1990, 1992), tot insistint que aquesta proposta és plantejada *exclusivament* per a l'estàndard oral i, doncs, resta al marge, de manera explícita, de qualsevol aspecte propi de la llengua escrita

a) En l'apartat de *fonètica/ortografia*, la normativa salvadoriana refusa l'elisió de la *r* que figura en la primera síl·laba d'*arbre*, i de *prendre* i derivats (incloses totes les formes que presenten *r* a la desinència), elisió que l'EO considera pròpia de l'àmbit general de la llengua. El gramàtic també refusa les pronúncies amb *a* d'abundants casos d'*e* inicial àtona, i la pronunciació *eu* del pronom *ho*, pronúncies totes dues admissibles (EO) dins l'àmbit general, per bé que la primera ho siga només en registres informals. La solució *tz* de formes verbals en *-itzar*, que definitivament C. Salvador va triar davant la corresponent *s* de les Normes de Castelló, sembla establerta sense oposicions de pes; en tot cas la pronunciació *z* del tal dígraf és pròpia de l'àmbit general, característica dels parlars valencians. Finalment el nostre autor va optar per la forma *altre* (en lloc de *atre*): convé tenir present que l'elisió de *l* en aquest indefinit és admissible (EO) en l'àmbit general, només, però, en registres informals. Els trets fonètics més marcats dels parlars apitxats, que constituïren un autèntic cavall de batalla en C. Salvador, també han estat considerats no recomanables per l'EO. Finalment, l'aspecte més sorprenent d'aquesta mostra és la sanció de castellanisme que va atribuir a la pronunciació no geminada de *l-l*, pronunciació que tanmateix és considerada admissible dins l'àmbit general del català.

b) Pel que fa referència a la *morfologia*, C. Salvador propugnà la reincorporació del pronom adverbial *hi*, i del demostratiu *aquí* com a substituït del castellanisme «*ahí*», alhora que refusà els demostratius *este*, *eixe*, propis, d'altra banda, de l'àmbit valencià (EO). Formes verbals, com ara *venir* i *tenir*, amb les corresponents derivades, úniques defensades pel Mestre, admeten (EO) d'ésser pronunciades *vindre*, *tindre*, arreu de l'àmbit general. El cardinal *uit* (que substituïí sistemàticament per *vuit*) és admissible, en l'EO, dins l'àmbit restringit. D'altra banda, entre els aspectes morfològics menys resolts hi ha els imperfets de subjuntiu i l'increment *eix* de verbs de la tercera conjugació. Respecte dels imperfets de subjuntiu, la gramàtica salvadoriana optà –des d'una opció explícita a favor de la llengua dels clàssics– per les formes acabades en *às*, *és*, *ís*, corresponents a cadascuna de les tres conjugacions, solució considerada, a nivell d'EO, pròpia de registres molt formals, davant les corresponents *ara*, *era*, *ira*, que són considerades pròpies de l'àmbit restringit. Finalment, l'increment verbal *eix*, que va representar un autèntic maldecap en el nostre gramàtic, sembla que s'ha con-

solidat, per bé que no pas sense reserves, mitjançant aquesta mateixa grafia; ara, l'EO considera propi de l'àmbit restringit pronunciar aquest increment, bé *isc*, o bé *ixc*.

c) A nivell de problemes de caire sintàctic, C. Salvador posà èmfasi sobretot en la depuració de *vicis* sancionats com a castellanismes, mitjançant solucions com ara: *en* (en lloc de «al»)+*infinitiu*, *baix* sense valor de preposició, ús de CD sense preposició, condemna de la perífrasi «haver-hi que», etc. Amb un excés de zel propugnava que elements del tipus *mai*, *ningú*, *enlloc*, exigeixen un adverbí de negació per expressar significat negatiu.

Convinguem que, davant un panorama sociolingüístic com el que exhibia el País Valencià de l'època, escometre la codificació de la llengua havia de constituir una tasca àrdua. Si al capdavant C. Salvador hi reeixí fou perquè va disposar de la sensibilitat exacta per refugiar-se en el mestratge de P. Fabra; i alhora per la seua tenacitat. De fet, a l'ombra de Fabra esdevingué, amb mèrits sobrers, l'autoritat gramatical entre valencians, autoritat que va ser forjada damunt dos eixos interactius: un extraordinari activisme per l'idioma (desplegat en premsa, en conferències, en la renovació pedagògica, en cursos, etc.) i la confecció d'un *corpus* de doctrina gramatical que, si bé no va ser copiós ni original, sí que fou coherent i satisfactori, segurament l'únic viable en la seua circumstància concreta, gràcies al qual el cas valencià entrava dins la modernitat que suposava el procés normativitzador fabrià.

GRAMÀTIC DE LA CATALANITAT

Afortunadament, el mestratge de P. Fabra damunt C. Salvador esdevingué rotund, gràcies al seu prestigi i també a la solidesa dels seus diagnòstics; però també, i cal no oblidar-ho, a causa de la condició catalana de l'obra fabriana. O, si preferiu mirar-ho de l'altre costat, gràcies a les conviccions catalanistes del mestre de Benassal. Cada dia esdevenia més clar que la solució al caos lingüístic valencià –la proposta codificadora– només era viable des de paràmetres rigorosos de catalanitat. Barcelona, en aquest aspecte concret, era per a nosaltres una fita indefugible. Bé que ho havia advertit, per exemple, E. Martínez Ferrando:

La tasca, per ventura, esdevé més lleugera, amb els ulls fits al model de la Catalunya germana.²⁷

És un toc d'atenció que manté plena vigència avui i intuesc que caldrà tenir-lo en compte davant qualsevol eventualitat de revisar l'estat de coses actual. C. Salvador, tot i les limitacions de la pròpia formació lingüística –de les quals era ben conscient–, encertà de ple en l'enfocament que va aplicar a la qüestió de l'idioma –i no és pas aquest

(27) «...I de la sintaxis, què»,
Taula de Lletres Valencianes 8
(maig, 1928), pàg. 82.

un mèrit menystenible. L'encertà perquè va tenir la clarividència d'optar per la via Fabra, i també perquè hi va lliurar una dedicació generosa que consumí la seua vida sencera. Amb aquest bagatge va estar capaç de difondre, de la manera més eficaç que permetien les circumstàncies, la reglamentació fabriana arreu del País Valencià. I amb aquests rèdits edevenia, de manera irrefutable, l'autoritat gramatical inqüestionable arran del triomf de les Normes de Castelló.

Castelló de la Plana, octubre de 1993

VICENT PITARCH
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AZNAR, M. – BLASCO, R. (1985) *La política cultural al País Valencià. 1927/1939*, València, Institució Alfons el Magnànim-IVEI.
- PERAIRE, J. (1993) «L'aportació de Carles Salvador al procés de normalització lingüística», *Escola catalana* 303 (octubre), pàgs. 6-11.
- PÉREZ I MORAGON, F. (1982a) «Pròleg» dins Salvador, C. *Gramàtica valenciana*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- (1982b) *Les Normes de Castelló*, València, E. Climent.
- REVEST, L. (1930) *La llengua valenciana. Notes per al seu estudi i conreu*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
- SALVADOR, C. (1951) *Qüestions de llenguatge*, València, Centre de Cultura Valenciana.
- (1957) *Gramàtica valenciana*, València [16a. ed., València, E. Climent].
- (1957) *Parleu bé! Notes lingüístiques*, 2a. ed., València, Sicània.
- SALVADOR, S. (1987) «En homenatge a mossén Mà. [sic] Alcover», *BSCC* LXIII, pàgs. 245-250.
- SIMBOR, V. (1983) *Carles Salvador i Gimeno: una obra decisiva*, València, Diputació Provincial.
- SOLÀ, J. (1977) *Del català incorrecte al català correcte*, Barcelona, Edicions 62.